

Д.О.СЕРОВ, Т.Г.ТАЙРОВА-ЯКОВЛЕВА *

СМЕРТЬ П.ПОЛУБОТКА В ПЕТЕРБУРЗІ: ЯК ЦЕ СТАЛОСЯ Й ЩО САМЕ ПЛАНУВАВ ПЕТРО І **

На основі матеріалів Російського державного архіву давніх актів розглядаються обставини смерті П.Полуботка. Ув'язнений у Петропавловській фортеці наказний гетьман помер 21 грудня 1724 р. (за ст. ст.) від пневмонії, зусилля лікаря виявилися марними. Петро І планував провести показовий процес над П.Полуботком і його однодумцями, звинуватити їх у «державній зраді» та ліквідувати українську автономію. Для цієї мети було створено спеціальний Генеральний суд.

Ключові слова: Полуботок, Петропавловська фортеця, Петро І, українська автономія, козацька старшина.

Павло Полуботок був лідером української політичної опозиції й борцем за автономію Гетьманщини. Його трагічна смерть у петербурзькій в'язниці завжди привертала увагу істориків, обрісши безліччю переказів, але, як і раніше, вона викликає багато питань, породжених насамперед відсутністю подробиць. Яскраві промови, нібито виголошені П.Полуботком перед Петром І, спричинили його опалу та смерть. Із часом вони стали не менш легендарними, аніж знамениті скарби наказного гетьмана.

Коротко відновимо хронологію подій. Проголошеного в 1721 р. імператором Петра І неабияк роздратувала спроба української опозиції (на чолі з П.Полуботком, обраним наказним гетьманом) подати петицію про відновлення гетьманського правління. Самодержець наказав доставити всіх опозиціонерів до Петербурга, що й відбулося у серпні 1723 р. Але 10 листопада Петро отримав нову петицію з України, яка знову містила вимогу відновлення звичного порядку. Це переповнило чашу терпіння імператора, який після розправи над власним сином Олексієм і передчасної смерті другого сина та спадкоємця став ще більш невірноваженим і непримиреним. За наказом царя, усіх старшин, які перебували в Петербурзі, кинули в Петропавловську фортецю. П.Полуботок із товаришами провів тут більше року. Сире й холодне невське повітря, суворі умови утримування створювали важку психологічну атмосферу. Весь цей час заарештованих допитували в Таємній канцелярії. Одночасно генерал-майор О.Румянцев проводив розслідування в Україні. У грудні 1724 р. П.Полуботок помер. А 28 січня 1725 (за ст.ст.) пішов із життя й Петро І, після чого козацьких старшин звільнили з ув'язнення.

* Серов Дмитро Олегович – доктор історичних наук, доцент, Новосибірський державний університет економіки та управління

E-mail: serov1313@mail.ru

Тайрова-Яковлева Тетяна Геннадіївна – доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету

E-mail: t.tairova@spbu.ru

** Переклад із російської мови – Тетяна Тайрова-Яковлева (Санкт-Петербург) (наукова редакція перекладу – Геннадій Боряк, Київ)

За легендою, важкохворий П.Полуботок відмовився від послуг лікаря, нібито заявивши при цьому: «Навіщо мені життя, коли не можу бути корисним Батьківщині»¹:

«Великодушний володар Росії виказав тоді рідкісний взірєць доброчесності, що бере гору над пристрастями: він відвідав Полуботка, умовляв його забути минуле та вдатися до послуг лікаря. “Ні, государю, – продовжував Полуботок, – ти вже не у силах повернути мені згасаюче життя; невдовзі Петро й Павло предстануть на одній дошці перед праведним воздаятелем: він розсудить справи їхні”»².

Красивий переказ, який, утім, не дає відповіді на питання про реальні цілі Петра I та обставини смерті його супротивника. Нижче, спираючись на нові документи з архівів Москви й Києва, спробуємо зрозуміти, якими все ж таки були плани царя щодо П.Полуботка і його однодумців, а також те, за яких обставин пішов із життя наказний гетьман.

Оцінки істориками вчинку П.Полуботка найчастіше базувалися на їхніх власних політичних уподобаннях. Так, О.Лазаревський і М.Костомаров поділяли ідеї «народної волі» й апріорі недолюбливали козацьку старшину. Тож «справу Полуботка» вони прагнули звести до економічних інтересів багатих землевласників. І навіть сучасні дослідники багато у чому не змогли подолати нав'язану попередниками концепцію.

Почнемо з арешту. Ця подія відбулася в якійсь кав'ярні на Троїцькій площі Санкт-Петербурга. А.Бовгіря пише про «Чотири фрегати», повторюючи, таким чином, помилкову думку С.Соловйова³. У Чернігівському літопису, із посиленням на свідчення українця-очевидця, стверджувалося, що арешт П.Полуботка відбувся в «кавовому будинку» (ще одна петербурзька кав'ярня на тій самій площі)⁴. Тепер ми можемо підтвердити ці відомості офіційним звітом Сенату від 10 листопада 1723 р.:

«Сего дня по окончании литургии[и] в кофейном доме, что на Троицкой пристани, его императорскому величеству полковник Полуботка з генеральною старшиною подали челобитныя за руками многих полковников, малороссийских сотников о небытии в малороссийских полках руским полковником и тягостях народных. И те челобитныя его императорское величество указал принять, а их, старшину, отдать под арест. А челобитныя объявил в Сенате экзекутор Елагин»⁵.

Згідно з раннім описом міста, «кавовий будинок» було зведено 1722 р. Призначався він для Петра I й розташовувався на Троїцькій пристані в межах однойменної площі⁶.

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С.432.

² Там же.

³ Див.: Бовгіря А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.8. – К., 2008. – С.108; Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Кн. IX. – Т.18. – Москва, 2003. – С.692.

⁴ Черниговская летопись по новому списку. – К., 1890. – С.33.

⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Кн.1922. – Л.308.

⁶ Богданов А.И. Описание Санкт-Петербурга. – Ч.3. – Санкт-Петербург, 1779. – С.200.

Смерть П.Полуботка розглядалася в багатьох історичних працях, що правда за дуже вузької джерельної бази. Тому історики в основному повторювали підходи, твердження й висновки один одного. Першим дослідником став Д.Бантшиш-Каменський, котрий і ввів у науковий обіг міф щодо промов наказного гетьмана та його відмову від послуг лікаря⁷. М.Костомаров не додав жодних деталей, написавши, що «Полуботок помер у Петропавловській фортеці в 1724 р.»⁸. Аналогічно написав і Я.Шульгін у своєму дослідженні про П.Полуботка⁹. Загалом те саме повторив В.Модзалевський, який, однак, уперше звернув увагу на різночитання щодо дати смерті – 17 або 18 грудня¹⁰. Д.Дорошенко нічого нового не додав, декларуючи, що «Полуботок так і помер у тюрмі 29 грудня (н.ст.) 1724 р.»¹¹.

У публікації О.Гуржія й Т.Чухліба повторюється міф про відмову від лікаря¹². В.Горобець, який досліджує біографію П.Полуботка та слідство над ним, написав, що «18 грудня 1724 р. о третій години пополудні Павла Полуботка не стало. Останній земний притулок тіло гетьмана знайшло на цвинтарі церкви Св. Сампсонія Странноприїмця за Малою Невою у Петербурзі»¹³. Згаданий автор повторив це й у своїй пізнішій праці¹⁴. Нічого нового не додав він і в енциклопедичній статті¹⁵. С.Плохій у студії про «промову Полуботка» назвав її «апокрифічною»¹⁶.

Усі історики, котрі описували смерть П.Полуботка, використовували лише два джерела: Чернігівський літопис і щоденник Якова Марковича. У першому, базуючись на інформації очевидця, йшлося: «Декаврія 18, проставился въ замку пітербургскомъ, подъ кароуломъ, полковникъ черніговскій Павелъ Полуботокъ и погребенъ при церкви святого Самсона Страннопріємца, за Малою Невою, декаврія 29 числа»¹⁷. Генеральний підскарбій Я.Маркович у своєму діаріуші записав: «Полковника черниговского Павла Полуботка люди минувшего дня приехали в Глухов из С-Петербурга и объявили, что преставился он в Петербурге, в крепости, 17 декабрия третьей години с полудня минувшего 1724-го года»¹⁸.

⁷ Бантшиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – С.432.

⁸ Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Русская старина. – 1876. – №3. – С.523.

⁹ Шульгин Я. Павел Полуботок, полковник черниговский // Киевская старина. – 1890. – №XII. – С.522–538.

¹⁰ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок: биографический очерк. – Санкт-Петербург, 1903.

¹¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Т.ІІ. – К., 1991. – С.179.

¹² Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999 [серія «Україна крізь віки», т.8]. – С.48.

¹³ Горобець В. Павло Полуботок // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С.222–223.

¹⁴ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.333.

¹⁵ Горобець В.М. Полуботок Павло Леонтійович // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011. – С.377.

¹⁶ За словами С.Плохія, «після публікації есе Лазаревського у середині XIX ст. ніхто з дослідників не сприймав усерйоз автентичність цього тексту» (тобто промову П.Полуботка; див.: Плохій С. Гетьманська спадщина: Апокрифічна промова Павла Полуботка перед Петром I // Пилип Орлик: Конституція, маніфести та літературна спадщина. – К., 2006. – С.176).

¹⁷ Черниговская летопись по новому списку. – С.34.

¹⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.I. – Москва, 1859. – С.61.

Для уточнення обставин смерті П.Полуботка доцільно скористатися матеріалами Російського державного архіву давніх актів (Москва; РДАДА), виявленими новосибірським істориком, фахівцем із питань судочинства часів Петра І – Д.Серовим. Так, у чорновому журналі Вишнього суду, у записах від 14 й 15 грудня 1724 р., йшлося:

«Собранию Вышняго суда присланной з гобвахты лейб-гвардии Преображенского полку сержант Иван Лвов доносил, что Полуботок заболел и требует лекаря. И того ж числа от собрания Вышняго суда в Медицинскую канцелярию послан указ, велено оного Полуботка осмотреть дохтуру и от той ево болезни ползвать прилежно.

[...]

А в репорте ис той Медицинской канцелярии написано, что того ж числа велено ево, Полуботка, дохтуру Севасту осмотреть и пользоваться с прилежанием. И того ж числа оной дохтур репортовал в Медицинскую канцелярию, что помянутой Полуботок имеет болезнь, именуемую плевритис, то есть распаление перепонки плевры»¹⁹.

Таким чином, можемо стверджувати, що, перебуваючи в Петропавловській фортеці, П.Полуботок усе ж намагався боротися за своє життя, наполягав на запрошенні лікаря й аж ніяк не відмовлявся від його послуг. Героїчний міф, створений в історичній літературі, не відповідає фактам. Утім це не означає, що П.Полуботок не був героєм.

Журнал Вишнього суду також містить інформацію, котра уточнює обставини смерті наказного гетьмана. Хвороба його розвивалася дуже швидко. Уже 1 грудня 1724 р. сенаторам сповістили, що «полковник Полуботок болен, при смерти, и желает священника и маслом освятитца, и чтоб при том были старшины Черныш и Савичь». Стурбовані сенатори «разсуждали, что надобно б ево спросить, не закрыл ли он чего, и священнику о том спрашивать же»²⁰. Іншого дня вони довідалися, що «Полуботок очень худ и грудь взнесло»²¹. Загроза життю була серйозною, тож цього разу було віддано наказ:

«Быть при нем отцу духовному безотходно, и чтоб он ево спрашивал, не было ль у него какого злаго вымыслу и противности его императорскому величеству и пересылок писменных или словесных с изменниками с Орликом и з другими, дабы он показал самую истинную правду, как ему стать пред Богом и судом его Страшным. И ежели что покажет, о том, записав, объявит в канцелярии Вышняго суда»²².

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві збереглася копія звіту Сенату, де містяться показання священника, перед яким висповідався в'язень:

¹⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.110. – №173. – Л.9.

²⁰ Там же. – Ф.248. – Кн.1935. – Л.238 об.

²¹ Там же.

²² Там же. – Оп.110. – №159. – Л.2.

«Перед смертию он Полуботок отцом ево духовным петропавловским священником Нилою (?) о корешподенция с ним Орликом спрашивал же с прещением суда Божия многократно наедине на что ответствовал что такой притчины не точию творил но ниже мыслил и в самой де тяжкой болезни он Полуботок клялся Богом и судом его как встал в день страшного суда и что он Орлик плут как пред Богом таки пред монархом и чего де им в нем было искать»²³.

Далі торкнемося питання, чому саме контакти з П.Орликом були настільки важливими для Петра І, що він навіть віддав священникові аморальний наказ допитати про це П.Полуботка, котрий уже перебував на смертному одрі.

Наказний гетьман помер через тиждень від початку хвороби. У журналі Сенату від 21 грудня 1724 р. йдеться: «Допущен был обер-секретарь (Вишнього суду – *Авт.*) Молчанов и докладывал, что полковник Полуботок умре»²⁴. Отже наведені в наративних джерелах дати смерті (17 або 18 грудня) – помилкові.

Серед матеріалів «слідства Полуботка» збереглася чернетка іменного указу Петра І про його поховання. У цьому документі наказувалося «бывшаго Черниговского полку полковника Павла Полуботка тело погребсти бес церемоний. Сей его императорского величества имянной указ собранию Вышнего суда объявил генерал и лейб-гвардии Преображенского полку подполковник Иван Иванович Бутурлин»²⁵. В інструкції відсутня дата поховання, зазначався лише місяць – грудень. Також невідоме місце поховання. У Чернігівському літопису стверджується: «Погребень при церкви святого Самсона Странноприємца, за Малою Невою, декаврія 29 числа». Це була стара церква на Виборзькій стороні в Петербурзі, при якій існувало кладовище для іноземців. Тут також ховали арештантів і засуджених до смертної кари «державних злочинців» (наприклад А.Волинського та П.Єропкина, страчених 1740 р.). Словом, тіло П.Полуботка могло знайти останній притулок біля стін цього собору. Автор Чернігівського літопису базувався на інформації когось з оточення наказного гетьмана, хто перебував поряд із ним при арешті в Петербурзі й, не виключено, знав про місце поховання (навіть якщо українцям і заборонялося бути присутніми на церемонії). На жаль, церковні книги Сампсоніївського собору за 1724–1725 рр. до нашого часу не збереглися.

Інше питання, що видається вкрай важливим, стосується реальних планів Петра І стосовно П.Полуботка та його товаришів. Як проходив процес, в яких судових інстанціях? Із цієї проблеми також існує обширна історіографія. М.Костомаров першим увів до наукового обігу архівні документи, включаючи інформацію Таємної канцелярії про наказного гетьмана та його однодумців²⁶. С.Соловйов, який теж працював в архіві в Москві, зауважив дуже важливу деталь, що справу П.Полуботка передали у Вишній суд після появи відомостей

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.53. – Оп.2. – №452. – Арк.4. В.Горобець цитував цей лист у різних своїх працях, але не бачив матеріали московського архіву, а отже не знав, що священник діяв за іменним указом Петра І.

²⁴ РГАДА. – Ф.248. – Кн.1935. – Л.241 об.

²⁵ Там же. – Ф.248. – Оп.110. – №160. – Л.60.

²⁶ Костомаров Н.И. Павел Полуботок. – С.523.

про контакти його з гетьманом-емігрантом П.Орликом. О.Лазаревський у своїй праці використовував ті самі джерела, але з огляду на власні політичні вподобання недолюбливав козацьку старшину, звинувачуючи її у пригнобленні населення України. Цю свою нелюбов дослідник поширював і на П.Полуботка, заявивши, що проведене О.Румянцевим розслідування підтвердило відсутність підтримки старшини з боку простих козаків. Саме це, на думку О.Лазаревського, і пояснювало, чому Петро І

«не вчинив із ними (П.Полуботком та його однодумцями – Авт.) так круто, як діяв узагалі з тими, хто перешкоджав бодай у чомусь його починанням. Полуботка і його товаришів залишили у фортеці до дальшого часу, від якого, вірогідно, Петро Великий і чекав відповіді – як вирішити долю малоросійської старшини. Але Полуботок помер у фортеці раніше, аніж настало це рішення»²⁷.

В.Модзалевський повторив думку О.Лазаревського, нібито старшина «була роз'єднаною не тільки з народом, але й між собою. Тому цар і не вчинив із Полуботком та його товаришами так круто, як він діяв узагалі з супротивниками своїх починань». Однак до цього він ще додав, що невідомо, «як би вчинив Петро Великий із Полуботком та його товаришами, але сам Полуботок не дочекався вирішення своєї долі: він помер у Петропавловській фортеці»²⁸. Покоління істориків рубежу ХІХ–ХХ ст. не змогло ввести в обіг якихось нових документів у цій справі. М.Грушевський писав: «Не дочекавшись суду Полуботок помер в ув'язненні в Петропавловській фортеці наприкінці 1724 р.»²⁹. Більшість дослідників забули навіть про деталі, зазначені М.Костомаровим і С.Соловйовим. Наприклад, тільки О.Єфименко вказувала, що справу П.Полуботка було передано до Вишнього суду³⁰.

Деякі подробиці додали тільки сучасні дослідники, котрі працювали з джерелами. Так, В.Горобець згадав про цікавий документ із київського історичного архіву, де описується сповідь П.Полуботка тюремному священикові: останній стверджував, що «и в самой же тяжкой болезни», перебуваючи на смертному одрі, в'язень заперечував факт таємних контактів з П.Орликом³¹. В.Горобець справедливо називає такий метод допиту аморальним. Але він помилково вважає, що слідство проводилося в Таємній канцелярії³². С.Плохій теж місцем слідства окреслив Таємну канцелярію³³. Український історик А.Бовгира використовував деякі документи з Російського державного архіву давніх актів, а також матеріали з Архіву зовнішньої політики (причому він помилково називає фонд «Третья справа» збірки «Малоросійські справи» – насправді

²⁷ Лазаревский А. Павел Полуботок // Русский архив. – Кн.І. – Москва, 1880. – С.208.

²⁸ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок: биографический очерк. – С.66.

²⁹ Грушевский М.С. История украинского народа. – Москва, 2002. – С.288.

³⁰ Ефименко А.Я. История украинского народа. – Санкт-Петербург, 1906. – С.301.

³¹ Горобець В. Павло Полуботок. – С.222–223; Його ж. «Волимо царя східного...»... – С.333.

³² Див.: Плохій С. Гетьманська спадщина: апокрифічна промова Павла Полуботка перед Петром І. – С.177.

³³ Там само.

документи зберігаються у справах №18, 24, 25, 30 за 1723 р.). Утім А.Бовгиря не скористався документами, знайденими Д.Серовим, а також частиною «справи Полуботка», що зберігається у РДАДА і про яку скажемо нижче. А.Бовгиря пише: «Слідство було передане Таємній канцелярії [...] Згодом справу направили до Вишнього суду [...] Єдиною причиною арешту української старшини був спонтанний гнів царя, підкріплений його намірами реформування устрою Гетьманщини та ліквідації її прав»³⁴.

Можемо повністю погодитися з думкою А.Бовгирі, що проти П.Полуботка та його однодумців тортури не застосовували не з причини якоїсь поваги або чогось подібного, але лише тому, що ще не розпочався другий етап слідства, коли, за російською традицією, саме й удавалися до катувань³⁵. Але ми не схильні вірити, що «швидке завершення розслідування по смерті імператора засвідчує його особисту зацікавленість у його проведенні, а також відсутність для цього вагомих підстав»³⁶. Як знаємо, у справі царевича Олексія навіть страта обвинуваченого, так само, як і тортурування царського сина, мали місце без жодних доказів. А.Бовгиря також не зміг відповісти на власне запитання, була судова справа над учасниками української делегації лише спробою легітимізації монаршого гніву, а чи мала глибше коріння?

Документи, представлені Д.Серовим, дають нам глибоке уявлення, як саме будувалася й велася справа П.Полуботка (офіційно іменована «Малоросійською»). На першому етапі її передали з Сенату до Вишнього суду (всі документи надіслали 16 січня 1724 р.)³⁷, який за статусом дорівнював Сенатові й Синодові. Його було створено за іменним указом Петра I від 9 лютого 1723 р. для розгляду справи П.Шафірова та І.Скорнякова-Писарева³⁸. Цікаво, що інститут Вишнього суду був добре відомий у літературі XVIII ст.³⁹, але надалі історики забули про його існування майже на два століття. Можливо, це пояснюється тим фактом, що архіви установи загинули під час пожежі у Кремлі 1737 р., і жоден із цих документів не ввійшов до «Повного зібрання законів Російської імперії». Тільки новітні дослідження Д.Серова дозволяють краще зрозуміти історію та значення Вишнього суду⁴⁰. Історики пощастило віднайти й деякі матеріали цієї інституції, які вціліли після пожежі.

По завершенні місії О.Румянцева в Україні всі документи 6 серпня 1724 р. було направлено у Вишній суд⁴¹. Матеріали засідання Сенату також підтверджують, що наприкінці серпня того року папери щодо справи П.Полуботка, як і раніше, перебували у Вишньому суді⁴². Вище вже йшлося, що О.Лазаревський

³⁴ Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. – С.110.

³⁵ Там само. – С.111–112.

³⁶ Там само. – С.113.

³⁷ РГАДА. – Ф.248. – Кн.1935. – Л.13.

³⁸ Там же. – Ф.9. – Ч.1. – Кн.58. – Л.352–353.

³⁹ В.Татищев навіть написав статтю про Вишній суд для свого «Лексикона» (див.: *Татищев В. Лексикон российский исторический, географический, политический и гражданский // Его же. Избранные произведения.* – Ленинград, 1979. – С.227).

⁴⁰ Серов Д. Забытое учреждение Петра I: Вышний суд (1723–1726 гг.) // *Российское самодержавие и бюрократия.* – Москва, 2000. – С.219–237.

⁴¹ РГАДА. – Ф.248. – Кн.1936. – Л.42.

⁴² Там же. – Кн.1935. – Л.118.

і В.Модзалевський уважали, нібито розслідування О.Румянцева довело відсутність підтримки П.Полуботка з боку козацтва, тож, на їхню думку, Петро І вирішив, що ця справа не становить для нього небезпеки. Насправді ж він поставився до неї як до надто серйозної, вартої розслідування Вишнім судом. Видається, імператор планував щось на зразок показового процесу, можливо за прикладом суду над царевичем Олексієм (1719 р.) – та справа мала на меті усунути небезпеку від будь-яких можливих спадкоємців престолу, окрім сина й дочок Петра від його другої дружини Катерини. Натомість «Малоросійська справа» стосувалася статусу автономного утворення в рамках імперії, і з огляду на це була також надто важливою. Нам видається, що вона планувалася з метою залякати всіх незгодних у Гетьманщині, запобігти будь-яким спробам відновлення давнього устрою, дати показовий «урок» прихильникам автономії.

8 вересня 1724 р. іменним розпорядженням Петро І наказав передати «Малоросійську справу» на розгляд особливого судового присутствія у складі членів Урядового Сенату й Вишнього суду, яке він іменував «зборами Генерального суду» (Генеральним судом)⁴³. Це – єдиний випадок за період правління Петра І, коли для проведення судового розслідування однієї справи створювався спеціальний юридичний інститут. Генеральний суд призначався не для стадії розслідування, а суто для винесення вироку. Таке рішення імператора доводить, що він планував особливий процес, спрямований на звинувачення української старшини в «державній зраді» та створення умов щодо ліквідації автономії Гетьманщини.

Засідання Генерального суду відбувалися 2, 6 листопада, 3 грудня 1724 р.⁴⁴ Закиди щодо контактів з П.Орликом дозволяли Петрові звинуватити П.Полуботка зі старшинами в «державній зраді». Ось чому й намагалися отримати зізнання від помираючого гетьмана, чия смерть зруйнувала всі плани. Але це не означало, що Петро І відмовився від наміру провести показовий судовий процес проти прихильників української автономії. Принаймні впродовж місяця між кончиною П.Полуботка та власною смертельною хворобою імператор не розпускав Генеральний суд, який він створив винятково під «Малоросійську справу». У Петра й раніше були підозрювані, котрі дали свідчення про контакти П.Полуботка з П.Орликом, а на стадії тортур Генеральний суд міг здобути «докази» й без наказного гетьмана.

Документи не дозволяють нам визначити час, коли справу було закрито офіційно. Також ми не знаємо точної дати звільнення соратників П.Полуботка. Але поки Петро І був живий його плани не змінювалися. У маніфесті Катерини І (опублікований у «Повному зібранні законів Російської імперії») оголошувалося про звільнення Чарниша, Савича, Журавського та Лизогуба, але під зобов'язання проживання разом із сім'ями в Петербурзі («а указали жить им в Санктпетербурге с женами и с детьми безсѣздно»). Колишнім арештантам поверталось конфісковане майно⁴⁵. Документ має дату 8 лютого 1725 р.

⁴³ Там же. – Ф.9. – Ч.1. – Кн.58. – Л.466.

⁴⁴ Там же. – Л.182 об. – 183, 188 об. – 196, 223 об. – 224.

⁴⁵ Полное собрание законов Российской империи. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1830. – №4651. – С.417.

Насправді старшин звільнили раніше. У списку з 15 «колодників» Вишнього суду від 2 лютого вже не фігурував жоден підсудний за «Малоросійською справою»⁴⁶. Тобто вже через п'ять днів після смерті Петра I (28 січня 1725 р. за ст.ст.) її закрили, в'язнів відпустили. Це – абсолютно винятковий факт, особливо якщо врахувати, що проголошення Катерини I імператрицею зайняло доволі тривалий час⁴⁷. Ще один документ, із київського архіву, доводить, що список арештантів від 2 лютого не був помилковим. Його підтверджує копія листа Сенату в Малоросійську колегію, де міститься витяг із розпорядження Генерального суду, засідання якого відбулося у січні 1725 р. (дату не вказано). Ішлося про розслідування «корешподенции Полуботка с Орликом». Суд виносив своє рішення, базуючись на переданій священником сповіді наказного гетьмана («и в самой де тяжкой болезни он Полуботок клялся Богом и судом его как встал в день страшного суда и что он Орлик плут как пред Богом таки пред монархом и чего де им в нем было искать»). Посилаючись на цю сповідь, Генеральний суд наказав усіх підозрюваних у контактах з П.Орликом «отпустить в дома и в Малую Росию», а одного, старосту І.Єрмолаєва, «бить батогами нещадно и отпустить в дом». Але за указом Катерини I «для вечного поминовения его императорского величества» не було навіть шмагання батогами – усі учасники справи спокійно відбули додому⁴⁸.

Таким чином, слідство закрили за рішенням Генерального суду – інституції, спеціально створеної Петром I для «справи Полуботка». І вже після цього було написано маніфест Катерини, який звільнив високопоставлених арештантів із Петропавловської фортеці. Старшин, котрим інкримінували перевищення повноважень, швидше за все відпустили або того ж дня, що й звинувачених у «державній зраді» через контакти з П.Орликом, або навіть раніше, але без права виїжджати з Петербурга. А нижчих рангом – відпустили в Україну. Усе це без перебільшення виглядало як диво. Існує цікаве свідчення заарештованого разом із П.Полуботком чернігівського полкового писаря І.Янушкевича, котрий після виходу з в'язниці купив Пісню Тріодь і пожертвував її церкві села Велика Вісь Городнянського повіту⁴⁹. Безумовно, подібний поворот своєї долі він уважав саме дивом.

Виникає питання: чому Катерина I, котра продовжувала всі Петрові проекти, його політику, вирішила закрити «Малоросійську справу» відразу ж після проголошення імператрицею? Вона не ухвалювала самостійних рішень, особливо в перші дні по смерті чоловіка, коли, за твердженнями очевидців, могла тільки ридати. Цей крок пояснюється рішенням тих царедворців, які, власне, і вручили владу Катерині – О.Меншиков, П.Толстой. Саме перший стане тим, хто наполягатиме на відновленні гетьманського правління. Зрозуміло, він не був прихильником української автономії. Для О.Меншикова (принаймні на цьому етапі) особисті пріоритети стояли значно вищі, ніж імперські. Голова Малоросійської колегії бригадир С.Вельяминов був особистим

⁴⁶ РГАДА. – Ф.248. – Кн.1935. – Л.5–6.

⁴⁷ Анисимов Е. Россия без Петра: 1725–1740. – Санкт-Петербург, 1994. – С.20–41.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – №452. – Арк.2, 4–4 зв.

⁴⁹ Памятка о сидении Полуботка с товарищами под караулом в Петербурге // Киевская старина. – 1901. – №9. – Отд.2. – С.100–101.

ворогом колишнього фаворита Петра I, а влада Катерини ще не зміцнилася. Тож починати за таких умов масштабний процес проти прихильників української автономії видавалося занадто небезпечним, так само, як і далі тримати генеральних старшин у Петропавловській фортеці. О.Меншиков потребував нових союзників, і ми знаємо, що полковник Д.Апостол, який також був серед арештантів, незабаром стане його прихильником.

Насамкінець слід зазначити, що документи «справи Полуботка» розпорошені по різних фондах РДАДА. Проте вони дозволяють нам встановити, як саме помер наказний гетьман. Але, і це більш важливо, ми тепер знаємо, що Петро I планував надзвичайний судовий процес проти української автономії та навіть створив із цією метою спеціальний Генеральний суд. Тему контактів П.Полуботка з П.Орликом було використано як привід для звинувачення козацького очільника в «державній зраді». Однак високопоставлений в'язень несподівано помер. Петро I не встиг ухвалити рішення, як у цих нових умовах організувати задуманий процес (кого зробити головним обвинуваченим), але не відмовився від своїх планів розправитися з українською автономією. Після смерті чоловіка Катерина зі своїми прихильниками більше переймалася боротьбою за владу, її утвердженням, тож справу ліквідації української автономії було відкладено на невизначений час.

Authors use the documents from the Russian State Archives of Ancient Acts in Moscow to study the details of the death of P.Polubotok in Peter and Paul Fortress. P.Polubotok died on December 21, 1724 (old style) from pneumonia and the doctor's treatment didn't help him. Peter I was planning the special trail against P.Polubotok and his accomplices to accuse them in state treason and to liquidate the Ukrainian autonomy. For this purpose, a special General Court was established.

Keywords: Polubotok, Peter and Paul Fortress, Peter I, Ukrainian autonomy, Cossacks officers.

